

Alen MILETIĆ

SALTUS TARIOTARUM

SALTUS TARIOTARUM

Stručni članak / Professional paper

UDK: 930.271(497.5-3 Dalmacija)“652”

725.182.032(497.5-3 Dalmacija)

Primljeno / Received: 26. 2. 2007.

Prihvaćeno / Accepted: 17. 11. 2008.

Alen Miletić
Muzej grada Trogira
Gradska vrata 4
HR-21220 Trogir
miletic-alen@net.hr

Na prostoru općine Marina pronađena su dva terminacijska natpisa koja se odnose na granicu pašnjaka delmatskih Tariota, plemena na sjeverozapadnoj strani Hilejskoga poluotoka, koje u literarnim izvorima navodi jedino Plinije Stariji: dein Tariotarum antiqua regio (HN III, 141). Iako se dolaskom Rimljana život na većini gradina duž obale gasi, Tarioti sve do ranocarskog doba ostaju na pojedinim gradinama zadržavajući svoj konzervativni pastirski način života. O kontinuitetu korištenja svjedoči morfologija gradina, na kojima je uz tehniku gradnje megalitima prisutan i rimski keramički materijal.

Ključne riječi: antika, romanizacija, Dalmacija, saltus Tariotarum, gradine

Prilikom uspostavljanja rimske vlasti u novoj provinciji Dalmaciji osim izgradnje snažnih vojnih uporišta povezanih dobrim cestama trebalo je rješavati i pravna pitanja koja se odnose na teritorij lokalnih plemena, u čemu se kao vrsni administrator istakao carski namjesnik Dolabela (Bojanovski 1974: 16). Jedan od niza njegovih zadataka bilo je i određivanje granice teritorija Tariota, o čemu nam

Two boundary inscriptions were found in the territory of the Marina Municipality which refer to the boundaries of pastures used by the Delmati Tariotes, a tribe on the north-western side of the Hyllus Peninsula, which in literary sources is mentioned only by Pliny the Elder: dein Tariotarum antiqua regio (HN III, 141). Although life in most hillforts all along the coast began to subside after the Romans arrived, the Tariotes remained in individual hillforts until the early imperial period, retaining their conservative pastoral lifestyle. The hillfort's morphology testifies to the continuity of its use, for Roman ceramics accompany the construction technique using megaliths.

Key words: Antiquity, Romanization, Dalmatia, saltus Tariotarum, hillforts

In the course of establishment of Roman rule in the new province of Dalmatia, the construction of military strongholds linked by good roads had to be accompanied by the resolution of legal matters pertaining to the territory of the local tribes, in which the imperial consul Dolabella proved to be an outstanding administrator (Bojanovski 1974: 16). One of his many tasks was to demarcate the boundaries

svjedoče dva terminacijska natpisa uklesana u greben. Pronađeni su na području današnje općine Marina udaljeni jedan od drugoga 5 km u smjeru sjever–jug. Natpise je objavio Ivo Babić. Treba naglasiti da se oba nalaze u blizini lokve, s njezine sjeverne strane (Babić 1996: 57–70).

Sjeverni natpis, iz Blizne Gornje, udolina zapadno od crkve Sv. Marije:

SAL(TUS) TE(ERRITORI) TA(RIOTARUM)
EX D(ECRETO) DOL(ABELLAE) LEG(ATI)

Južni natpis, pri vrhu zapadne padine brda Bljuščevica u Rastovcu, iznad lokve Bljuštovača (sl. 1):

F(INIS) N(OVUS) SAL(TUS) T(ERRITORI)
TAR(IOTARUM) / EX DE(ECRETO)
P(UBLI) COR(NELI) DOL(ALABELLA)

U novije vrijeme čitanje natpisa je revidirano (Catani [u tisku]), subjekt prvoga natpisa je *saltus*, a drugoga je *finis novus*. Međutim ta nova granica ne odnosi se na *castellum*, kako je to predložio Babić (1996: 62), nego na *saltus*, što se lijepo vidi iz priložene fotografije. *Saltus* na koji se odredba i nova granica odnose u rimskim literarnim, epigrafičkim i juridičkim izvorima zemljomjernički je pojam koji se odnosi na brežuljkasti gorski teren, tj. pašnjak neprikladan za uzgoj kultura žitaričkog tipa, zbog čega

of Tariote territory, to which two boundary inscriptions carved into a ridge testify. They were found in the territory of the Marina Municipality 5 km apart in the north-south direction. The inscriptions were published by Ivo Babić. It should be stressed that both were located near ponds to their north (Babić 1996: 57-70).

The northern inscription, near Blizna Gornja, a hollow west of the Church of St. Mary, reads:

SAL(TUS) TE(ERRITORI) TA(RIOTARUM)
EX D(ECRETO) DOL(ABELLAE) LEG(ATI)

The southern inscription, at the top of the western slope of Bljuščevica Hill at Rastovac, above Bljuštovača Pond (Fig. 1), reads:

F(INIS) N(OVUS) SAL(TUS) T(ERRITORI)
TAR(IOTARUM) / EX DE(ECRETO)
P(UBLI) COR(NELI) DOL(ALABELLA)

Recently, the reading of the inscriptions has been revised (Catani [in press]). The subject of the first inscription is the *saltus*, and of the second the *finis novus*. However, this new boundary does not refer to the *castellum*, as proposed by Babić (1996: 62), but rather the *saltus*, which can be seen nicely in the attached photograph. In Roman literary, epigraphic and juridical sources, the *saltus* to which the provision and new boundary refer is a land surveyor's term which means a hilly elevated terrain, i.e. a pas-

Slika 1. Terminacijski natpis sjeverno iznad lokve Bljuštovača (snimio Z. Sunko, 2006).

Figure 1. Boundary inscription north of Bljuštovača Pond (photograph: Z. Sunko, 2006).

ture unsuitable for cultivation of grain crops, which is why it was not subjected to amelioration for agricultural production (Soricelli 2002; Di Cocco & Viaggi 2003; Catani 2008).

i nije bio podvrgnut bonifikaciji za poljoprivrednu proizvodnju (Soricelli 2002; Di Cocco & Viaggi 2003; Catani 2008).

Osim što spadaju u rijetku grupu ranocarskih latinskih natpisa uklesanih na kamenu živcu (tzv. *inscriptions ruperstres*), ti međaši važan su epigrafički izvor za preciznije određivanje područja delmatskih Tariota,¹ plemena koje u antičkoj literaturi spominje samo Plinije Stariji: "Liburniae finis et initium Delmatiae Scardona in amne eo XII passum a mari. Dein Tariotarum antiqua regio et castellum Tariotona, promunturium Diomedis vel, ut alii, paeninsula Hyllis circuitu C, Tragurium civium Romanorum, marmore notum, Siculi in quem locum Divus Claudius veteranos misit, Salona colonia ab Iader CXII" (HN III, 141). Prema Pliniju, koji popisuje obalu od sjevera prema jugu, stari teritorij Tariota počinje iza Skardone, a zahvaljujući terminacijskim natpisima sada znamo da im je granica otprilike bila sredinom poluotoka koji rimski izvor naziva Hilejskim.² Taj najzapadniji istak dalmatinske obale u more nalazi se između Morinjskoga zaljeva na sjeverozapadu i Kaštelanskoga na jugoistoku, u zaleđu prirodno zaštićen trima vapnenačkim grebenima antiklinalne građe: Vilaja, Labišnica i Kozjak. Plinijevo navođenje preciznih mjera Hilejskoga poluotoka upućuje na aktivnost rimskih mjernika na tom prostoru, koji su najvjerojatnije i bili angažirani prilikom određivanja granica tariotskoga saltusa.

Hilejski poluotok imao je različite geografske karakteristike: plodniji, izvorima vode bogatiji jugoistočni dio, pogodan za uzgoj mediteranskih kultura (u trogirskom Malom polju sačuvali su se ostaci rimske centurijacije), i sjeverozapadni, krški dio, siromašniji vodom, ali pogodniji za uzgoj stoke sitnog zuba (ondje se i danas napasaju stada koza i ovaca, čije je meso velike kvalitete). Novovjekni pisani izvori navode sukobe zbog pašnjaka koji bi završavali puškaranjem i prolijevanjem krvi između Primoštenaca i Rogožnjana, naročito oko veće lokve Dračevica, važnog mjesta za napajanje brojne stoke (Stošić 1941: 261). Možemo pretpostaviti da drugačije nije bilo ni u antičko vrijeme. Zato Dolabela određuje preciznije granice tariotskoga pašnjaka – da bi se izbjegli sukobi između lokalnih plemena.

Obilaskom Hilejskoga poluotoka ustanovili smo veći broj gradina i njihovih tumula, naročito u blizini

Besides belonging to that rare group of Early Imperial Latin inscriptions carved in solid rock (so-called *inscriptions ruperstres*), these boundary markers are an important epigraphic sources precisely because they delineate the territory of the Delmati (Dalmatae) Tariotes,¹ a tribe which is mentioned in the Classical literature by Pliny the Elder alone: "Liburniae finis et initium Delmatiae Scardona in amne eo XII passum a mari. Dein Tariotarum antiqua regio et castellum Tariotona, promunturium Diomedis vel, ut alii, paeninsula Hyllis circuitu C, Tragurium civium Romanorum, marmore notum, Siculi in quem locum Divus Claudius veteranos misit, Salona colonia ab Iader CXII" (HN III, 141). According to Pliny, who describes the coast from north to south, the old territory of the Tariotes began after Scardona, and thanks to these boundary inscriptions, we now know that their border ran roughly through the middle of the peninsula which Roman sources called Hyllus.² This westernmost promontory of the Dalmatian coast lies between Morinj Bay in the north-west and Kaštela Bay in the south-east, sheltered in its hinterland by three limestone ridges of anticlinal composition: Vilaja, Labišnica and Kozjak. Pliny's citation of the precise measures of the Hyllus Peninsula indicates the activity of Roman surveyors in this area, and they were probably enlisted to determine the boundaries of the Tariote saltus.

The Hyllus Peninsula had diverse geographic features: the more fertile south-east section, richer in springs and suitable for cultivation of Mediterranean crops (the remains of Roman centuriation were preserved in Trogir's Malo polje field), and the north-west, karst section, with less abundant water, but also more suitable to raise small livestock (even today it is grazed by flocks of goats and sheep, whose meat is deemed of high quality). Early modern sources speak of conflicts over pastures between the residents of Primošten and Rogoznica which often ended in gunfire and bloodshed, particularly around the larger pond, Dračevica, an important waterhole for many head of livestock (Stošić 1941: 261). One can assume that matters were not too different during Antiquity. This is why Dolabella specified more precise boundaries for the Tariote pastures: to avoid conflicts between the local tribes.

¹ Mayer (1957: 329): *Taronius Verus veter(anus) nati(ona)e Delmata*; Čače (2003: 45); Catani (u tisku).

² Prema grčkoj antičkoj legendi ili, bolje rečeno, propagandi Hilejski poluotok bio je malo manji od Peloponeza i na njemu se nalazilo 15 gradova naseljenih barbariziranim Grcima Hilima, potomcima Heraklova sina Hila (Suić 1955: 132–133; Katičić 1995: 91–98, 387–398; Mastrocinque 1996: 359–361; Čače 1995–96: 21–45).

¹ Mayer (1957: 329): *Taronius Verus veter(anus) nati(ona)e Delmata*; Čače (2003: 45); Catani (in press).

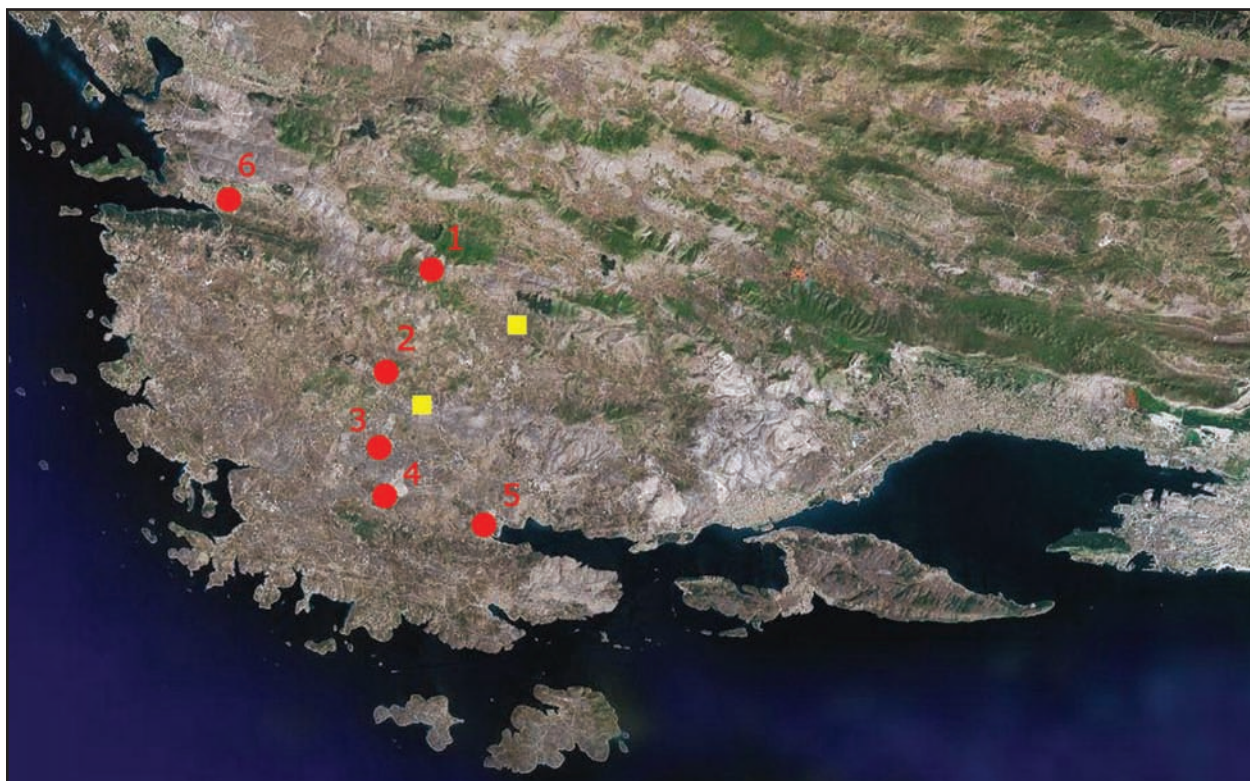
² According to an ancient Greek legend or, more precisely, propaganda, the Hyllus Peninsula was slightly smaller than the Peloponnese and there were 15 cities on it inhabited by barbarized Greek Hyllini, the descendents of Herakles' son Hyllus (Suić 1955: 132–133; Katičić 1995: 91–98, 387–398; Mastrocinque 1996: 359–361; Čače 1995–96: 21–45).

Dolabelinih međaša. Izdvojit ćemo one kojih se postojanje kontinuiralo i po dolasku Rimljana, dok će ostale biti tema opsežnijeg rada.³

Većina tih gradina pojačano se naseljava od kraja 2. do sredine 1. tis. pr. Kr. (Brusić 2000: 125). U neposrednoj blizini onih u Marini i Primoštenu Burnom pronađene su dvije ostave, koje svjedoče o naseljavanju poluotoka u kasnom brončanom i starijem željeznom dobu.⁴

During a tour of the Hyllus Peninsula, this author ascertained the presence of numerous hillforts and their tumuli, particularly in the vicinity of Dolabella's boundary inscriptions. Particular attention will be accorded to those which continued to exist even after the arrival of the Romans, while the remainder will be the subject of a more extensive work.³

Most of these hillforts were more intensely settled from the end of the second to the middle of the first

Karta 1. 1. Kurlje, 2. Kosmač, 3. Veliki Radulj, 4. Sveti Juraj, 5. Pipoganj, 6. Stari Šibenik. Žuti kvadrati = terminacijski natpisi (izradio A. Miletić, 2007).

Map 1. 1. Kurlje, 2. Kosmač, 3. Veliki Radulj, 4. Sveti Juraj, 5. Pipoganj, 6. Stari Šibenik. Yellow square = boundary inscriptions (made by A. Miletić, 2007).

Na prostoru koji obrađujemo sredinom poluotoka od Vilaje na sjeveru do Orioviščaka na jugu u dužini cca 8 km dominiraju veća utvrđena naselja: Grad, Domazeti, Kosmač, Drid i Orioviščak (Katić 1994: 5–6; Miletić 2007: 62–69), a u njihovoj neposrednoj

centuries BC (Brusić 2000: 125). Two hoards were found in the immediate vicinity of those in Marina and Primošten Burni, which testify to the settlement of the peninsula during the Late Bronze Age and the older Iron Age.⁴

³ Zahvaljujem prijateljima koji su mi pomagali na terenu: Jeri Čaleti, Ivanu Kaleboti, Miji Maljkoviću, Lucianu Russu i Marijani Lozi iz Konzervatorskog zavoda u Splitu. Zahvaljujem kolegicama iz muzeja: ravnateljici dr. sc. Fani Celio Cega, Aleksandri Bilić Petričević te kolegici Marijeti Babin iz Konzervatorskog zavoda u Trogiru.

⁴ Primjerci starije ostave iz Dabra u Marini pripadaju stupnju Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973: 106, 182; Glogović 1995–96: 10, 11), a druge, mlađe, pronađene na brdu Kunara u Primoštenu Burnom, stupnju Ha B2 relativne srednjoeuropske kronologije (Marović 1981: 52–54; Žeravica 1993: 44, 45, 95; Mengušić 1994; Glogović 2003: 18, 56).

³ I would like to thank my friends, who helped me in the field: Jere Čaleti, Ivan Kalebota, Mijo Maljković, Luciano Russo and Marijan Lozo from the Conservation Department in Split. Thanks also go to my colleagues in the Museum: its director, Dr. Fani Celio Cega, Aleksandra Bilić Petričević, and my colleague Marijeta Babin from the Conservation Department in Trogir.

⁴ Examples of older hoards from Dabar in Marina belong to the Ha A1 phase (Vinski-Gasparini 1973: 106, 182; Glogović 1995–96: 10, 11), while the younger ones, discovered on Kunara Hill in Primošten Burni, belong to the Ha B2 phase of the relative Central European chronology (Marović 1981: 52–54; Žeravica 1993: 44, 45, 95; Mengušić 1994; Glogović 2003: 18, 56).

blizini uočavamo niz manjih gradina, smještenih na istaknutijim uzvišenjima i utvrđenih suhozidnim bedemima. Nalaze se najčešće u blizini lokvi i raspoređene su po skupinama uokolo većih ili manjih udolina. Zbog guste raspoređenosti na sjeverozapadnom dijelu poluotoka vizualno su povezane. Često su postavljene u odnosu na kopnene i morske komunikacije, koje su u potpunosti kontrolirale. Njihova prostorna raspoređenost upućuje i na kontrolu pojedinih pašnjaka, kao što je to primijećeno već kod susjednih Liburna (Batović 2004: 607). Tarioti i druge Delmatima srodne plemenske zajednice na obali i u njezinu zaleđu svoju ekonomiju baziraju uglavnom na stočarstvu (Benac 1985: 204; Rendić-Miočević 1989: 462; Šuta & Bartulović 2007: 14, 16), što ih vezuje za gradinski način života koji će potrajati i početkom rimske dominacije u Dalmaciji. Ta konzervativnost u načinu života suprotna je primjerima zabilježenima na zapadnoj jadranskoj obali, osobito njezinu središnjem dijelu (Marche, Italija), gdje su zbog drugačijih društveno-gospodarskih okolnosti već početkom željeznoga doba stanovnici svoju ekonomiju bazirali isključivo na zemljoradnji i pomorstvu (Mambelli 2005: 1001).

Dolaskom rimske vlasti u provinciji Dalmaciji povijesne se okolnosti, a time i uloga gradina, mijenjaju. One više nisu mjesto otpora rimskoj vojsci, niti su mjesto obrane od napada neprijateljskih lokalnih plemena. U razmiricama između plemena sada intervenira Rim (Gabričević 1953: 103–119; Glavičić 1991–92: 110–111; Maršić 2003: 435–448). U novim okolnostima gradine gube svoju vojnu ulogu, ali i dalje zadržavaju gospodarsku, u prvome redu kao mjesta za čuvanje stoke. Na starom tariotskom području stara gradinska središta neće nastaviti egzistirati dalje kroz antiku, kao što je to slučaj kod Liburna. Međutim još tijekom 1. st. po. Kr. pojedine tariotske gradine još žive i na njima zatječemo brojne rimski materijal, ponajprije amfore Lamboglia 2, ulomke *dolia*, uglavnom posuđe koje govori o intenzivnim trgovačkim odnosima između novopridošlih Rimljana smještenih u Grebaštici, Marini i Trogiru i starosjedilaca Tariota (Nonnis 2001: 467–500).

Osim u pokretnom materijalu zapažaju se i promjene u morfologiji gradina, načinu gradnje njihovih bedema, podzida i ulaza. Kao primjer specifične morfologije možemo izdvojiti Stari Šibenik u Grebaštici (Mendušić 2000: 209). Riječ je o velikoj gradini nepravilna četvrtastog oblika čiji se bedemi lome pod pravim kutom, a njihovi vanjski zidovi uglavnom su rađeni velikim djelomice obrađenim kamenjem. Na istočnome potezu bedema dosta je dobro sačuvan monumentalni hodnik ulaza, čiji su dovratnici građeni megalitima. Ono što se prvo zamjećuje kad uđemo u gradinu Stari Šibenik, jest

The territory covered herein down the middle of the peninsula from Vilaja in the north to Oriovišćak in the south over a length of roughly 8 km was dominated by large fortified settlements: Grad, Domazeti, Kosmač, Drid and Oriovišćak (Katić 1994: 5-6; Miletić 2007: 62-69), while a series of smaller hillforts can be observed in their immediate vicinity, located on more prominent elevations, as well as fortified dry-stone ramparts. They are most often situated near ponds and arranged in groups around small or large depressions. Because they are rather densely distributed in the north-western part of the peninsula, they are visually connected. They were often raised in relation to overland and maritime communications, which they entirely controlled. Their spatial distribution also indicates that they enabled control over individual pastures, which has already been noted among the neighbouring Liburnians (Batović 2004: 607). The economy of the Tariotes and other, similar Delmati (Dalmatae) tribal communities on the coast was primarily based on livestock husbandry (Benac 1985: 204; Rendić-Miočević 1989: 462; Šuta & Bartulović 2007: 14, 16), which associates them with the hillfort lifestyle that would last even after the Roman domination in Dalmatia commenced. This conservatism of lifestyle stands in contrast to examples recorded on the Western Adriatic seaboard, particularly in the central zone (Marche, Italy), where, due to different socio-economic circumstances, the residents based their economy exclusively on land cultivation and seafaring already at the beginning of the Iron Age (Mambelli 2005: 1001).

With the arrival of the Romans to the province of Dalmatia, historical circumstances, and thus the role of hillforts, changed. They were no longer sites of resistance to the Roman army, nor defensive strongholds from attacks by hostile local tribes. Rome now intervened in the disputes between the tribes (Gabričević 1953: 103-119; Glavičić 1991-92: 110-111; Maršić 2003: 435-448). Under these new circumstances, hillforts lost their military role, but they retained their economic role, in the first place as places to safeguard livestock. In the old Tariote territory, the hillfort centres would not continue to exist through Antiquity, which was the case among the Liburnians. However, during the first century AD individual Tariote hillforts lived on, and numerous Roman materials were found in them, primarily Lamboglia 2 amphorae and *dolium* fragments, which are generally vessels that indicate intense trade between the newly-arrived Romans living in Grebaštica and Marina and in Trogir and the indigenous Tariotes (Nonnis 2001: 467-500).

Besides movable materials, changes in the morphology of the hillforts were observed: the construction

brojnost rimske keramike (spomenute amfore i *dolia*), i nedostatak ranije, koja bi ukazala na egzistenciju gradine u helenističko doba. O Starom Šibeniku već se pisalo na drugom mjestu (Miletić 2008; Catani 2008), pa ovdje ne bismo ponavljali.

Slika 2. Stari Šibenik, hodnik ulaza građen megalitima (snimio A. Miletić, 2006).

Figure 2. Stari Šibenik, entrance hall built with megaliths (photograph: A. Miletić, 2006).

Još dvije gradine sadrže brojna rimska keramička materijala – Kosmač i Mendulina. Manje rimskog materijala na površini ima Sv. Juraj, a prisutnost rimskog materijala bilježimo na gradinama Pipoganj (kat. br. 5), Gradac, Veliki Radulj (kat. br. 3) i Kurlje (kat. br. 1) (v. kartu 1). Slično Starom Šibeniku megalitskom tehnikom rađeni su dovratnici hodnika ulaza gradine Kurlje (kat. br. 1) (sl. 3), koja zadržava prapovijesnu morfologiju, te na Kosmaču (kat. br. 2), gdje na južnoj padini ispod dominantne stoji jedan segment podzida građen megalitskom tehnikom u tri reda, što upućuje na zaključak da je zid do kraja bio zidan u istoj tehnici.

Slika 4. Kosmač, podzid građen megalitima (snimio A. Miletić, 2006).

Figure 4. Kosmač, retaining wall built with megaliths (photograph: A. Miletić, 2006).

Iako grčki utjecaj na razvoj bedema tariotskih gradina ne isključujemo, o njemu ne možemo sa sigurnošću

methods for their ramparts, retaining walls and entrances. Stari Šibenik in Grebaštica can be taken as an example of specific morphology (Mendušić 2000: 209). This is a large hillfort of an irregular rectangular shape with ramparts meeting at right angles, external walls were generally made using partially dressed stone. On the eastern stretch of the ramparts the monumental hall of the entrance has been preserved, its door-posts made of megaliths (Fig. 2). What one first notices upon entering the Stari Šibenik hillfort is the higher number of Roman ceramics (the aforementioned amphorae and *dolia*), and the lack of earlier pottery remains, which would have provided evidence of the hillfort's existence in the Hellenistic era. Stari Šibenik has already been covered elsewhere (Miletić 2008; Catani 2008), so this material will not be repeated here.

Slika 3. Kurlje, hodnik ulaza građen megalitima (snimio A. Miletić, 2006).

Figure 3. Kurlje, entrance hall built with megaliths (photograph: A. Miletić, 2006).

Two other hillforts contain a considerable quantity of Roman ceramics: Kosmač and Mendulina. Less Roman materials on the surface can be found at Sveti Juraj, while the presence of Roman materials has also been registered at Pipoganj (cat. no. 5), Gradac, Veliki Radulj (cat. no. 3) and Kurlje (cat. no. 1) (see map 1). Similar to Stari Šibenik, the door-posts at Kurlje, which retained its prehistoric morphology, are also made in the megalithic technique (cat. no. 1), as are those at Kosmač (cat. no. 2), where, on the southern slope below the dominant structure, a retaining wall was constructed in three rows in the megalithic technique, which indicates that the wall was entirely constructed using this technique.

Although Greek influence on the development of ramparts in the Tariote hillforts is not being ruled out here, one cannot speak of it with certainty, because the ramparts on their hillforts differ from those in the vicinity of the Greek colonies in the Central Dalmatian islands in terms of their morphology, the

govoriti stoga što se bedemi njihovih gradina svojom morfologijom, obradom megalita i njihovom uporabom razlikuju od onih u blizini grčkih kolonija na srednjodalmatinskim otocima. Kao jedan od primjera možemo uzeti gradinu Talež na Visu, kojoj su u mlađoj fazi s vanjske strane bokobrana podgrađa, terase fortificirane megalitima, od kojih su neki poligonalni i spajaju se na zub.⁵ Rimsko doba nedvojbeno donosi nove morfološke momente na tariotske gradine, a to najslikovitije pokazuje gradina Stari Šibenik – svojom veličinom, bedemima i pokretnim materijalom koji na njoj zatječemo.

Slika 5. Talež (Vis), fortificirana terasa (snimio A. Miletić, 2006).

Figure 5. Talež (Vis), fortified terrace (photograph: A. Miletić, 2006).

Gradine o kojima je riječ zajedno s terminacijskim natpisima na kojima se spominje *saltus Tariota* čine isti vremenski i prostorni kontekst. Pripadale su Tariotima i predstavljaju zadnju fazu egzistencije gradina na Hilejskom poluotoku.

Kod Starog Šibenika evidentni su rimski građevinski utjecaji u vidu pravilnijega planiranja perimetra bedema i megalitskoga načina zidanja. Moglo bi se očekivati da takve intervencije u doba Rima znače i nastavak života gradina, kao u Liburniji, gdje su središta poput Nadina, Aserije, Jadera i ostalih nastavila egzistirati u rimsko doba. Liburni će i pod Rimom sačuvati svoju etničku autentičnost, dok se to na susjednom prostoru Hilejskoga poluotoka neće dogoditi.

Iako će gradine tijekom 1 st. pr. Kr. i u 1. st. po. Kr. doživjeti nove građevinske intervencije, već tijekom 2. st. po. Kr. teško se može govoriti o njihovoj naseljenosti. Natpisi u kamenu živcu i navedene gradine

dressing of their megaliths and their use. The Talež hillfort on the island of Vis can serve as an example, where in the younger phase there were terraces fortified with megaliths on the external side of the lateral ramparts, of which some are polygonal with toothed connections.⁵ The Roman era undoubtedly brought new morphological aspects to Tariote hillforts, and this is most picturesquely reflected in the Stari Šibenik hillfort – in terms of their size, ramparts and the movable materials found on it.

The hillforts herein discussed together with the boundary inscriptions which mention the *saltus Tariota* belong to the same chronological and spatial context. They belonged to the Tariotes and constitute the final phase of the existence of hillforts on the Hyllus Peninsula.

Roman construction influences are evident at Stari Šibenik in the sense of a more regularly planned perimeter of ramparts and the megalithic masonry style. One should expect that such interventions in the Roman era signified the continuation of life in the hillforts, as in Liburnia, where centres such as Nadin, Asseria, Iader and others continued to exist in Roman times. The Liburnians retained their ethnic distinctiveness under Rome, while the same did not occur on the neighbouring Hyllus Peninsula.

Even though hillforts experienced new architectural interventions during the first centuries BC and AD, already during the second century AD it is difficult to assert that they were still inhabited. The inscriptions in solid rock and the aforementioned hillforts speak of the new circumstances in which the Tariotes found themselves. The Tariotes traded with the Romans who raised the new settlement of Pretorium in Grebaštica (Zaninović 1995: 34-36), and they often procured wine and other provisions from them. Hillforts now had primarily economic significance, as the *pax Romana* rendered fortifications superficial. Their role now was to hold livestock in one place and to protect livestock and people from predators, while life gradually became oriented toward Pretorium and other Roman centres. The hillforts would be used as shelters for livestock; some of them serve this function even today.

⁵ Megalitska poligonalna izgradnja bedema javlja se na važnijim gradinama Crne Gore, Hercegovine, obalnom pojasu i nekim otocima u Dalmaciji te na prostoru Liburna početkom i za vrijeme grčkoga klasičnog doba (Garašanin 1967: 27-35; Benac 1986: 27-28; Faber 2000: 145, 170; Batović 2004: 608).

⁵ Polygonal megalithic construction of ramparts appears in the more important hillforts in Montenegro, Herzegovina, the coastal belt and on some islands in Dalmatia and in Liburnian territory at the beginning of and during the Greek Classical era (Garašanin 1967: 27-35; Benac 1986: 27-28; Faber 2000: 145, 170; Batović 2004: 608).

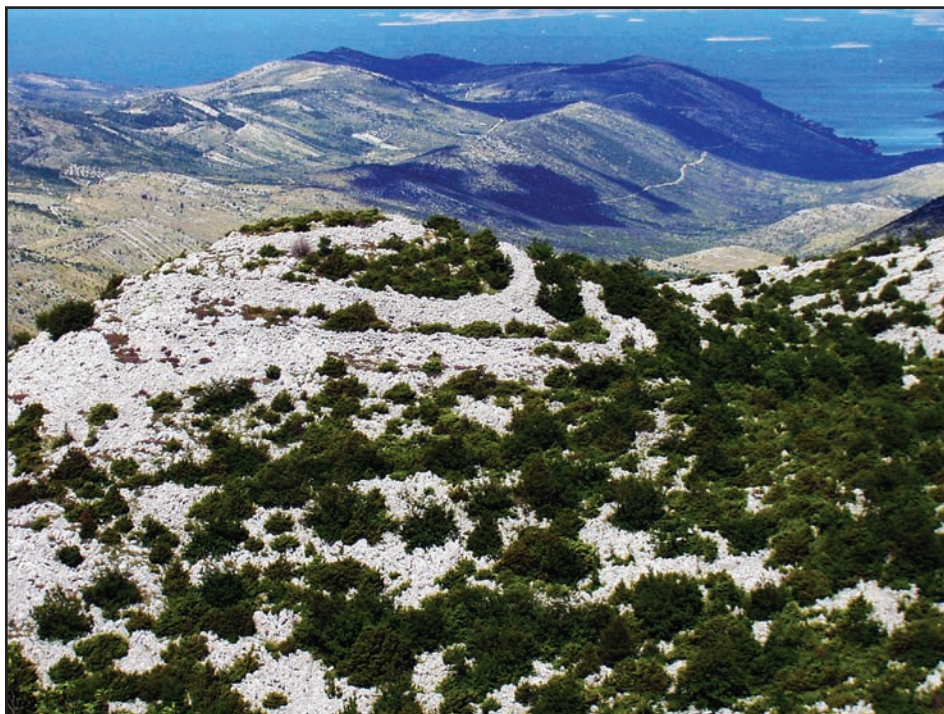
govore o novim okolnostima u kojima su se Tarioti našli. S Rimljanima koji u Grebaštici podižu novo naselje Pretorium (Zaninović 1995: 34–36) Tarioti trguju i od njih često nabavljaju vino i ostale proizvode. Gradine sad imaju uglavnom gospodarski značaj, *pax Romana* fortifikacije je učinila suvišna. Njihova je sad uloga držati stoku na okupu, štiti stoku i ljude od grabežljivaca, a život će se postupno usmjeravati prema Pretoriumu i ostalim rimski središtima. Gradine će se koristiti tek kao torovi za stoku; neke od njih i danas imaju takvu funkciju.

KATALOG GRADINA

1. KURLJE (KOTA 693)

Zapadno iznad Blizne Gornje, stožasti brijeg na vrhu antiklinale brdskog masiva Vilaje.

Ostaci tri lučna suhozidna bedema poput obruča pružaju se od jugoistočne do sjeverozapadne strane brijega, dijeleći gradinu na tri izdvojene fortificirane razine. Južna strana gradine prirodno je branjena liticom na kojoj su ispod vrha umjetno napravljene trase s boksovima.

Slika 6. Kurlje, pogled na gradinu s Boraje – istočno (snimio A. Miletić, 2006).

Figure 6. Kurlje, view of hillfort from Boraja – east (photograph: A. Miletić, 2006).

Prvi, vanjski bedem dužine je 79 m, širine 1,60 m i sačuvane visine 1,50 m. Najjači je na istočnom potezu, dok mu je prema zapadnoj strani zbog

CATALOGUE OF HILLFORTS

1. KURLJE (POINT 693)

West above Blizna Gornja, a conical hill atop the anticlinal massif called Vilaja.

The remains of three arched dry-stone ramparts resembling an encirclement extend from the south-east to the north-west side of the hill, dividing the hillfort into three separate fortified levels. The southern side of the hillfort is naturally sheltered by a cliff on which there are artificially made terraces with compartments below the peak.

The first, external rampart is 79 m long, 1.6 m wide and preserved to a height of 1.5 m. It is strongest on its eastern extension, while toward the west the dry-stone wall has more modest dimensions due to the defensive characteristics of the steep terrain. The second, internal and strongest rampart is 123 m long on its eastern and western extension and 2.2 m wide with a preserved height ranging from 1.2 to 1.6 m. The third, central encirclement of the rampart has a total perimeter of 77 m and separates the dominant structure from the rest of the hillfort. The

dominant structure was centrally located, and three separate entry corridors led to it – cutting through the ramparts on the north-east side. The door-posts, made of large broken stones of varying dimensions, were preserved fragmentarily inside the broken stone debris. A funnel-shaped corridor passes through them.

On the north-western side of the second internal rampart encirclement a monumental entrance has been preserved in the form of a corridor that is 3.9 m long, 2.3 m wide and preserved to a height of 1.6 m. The door-posts

of this corridor were preserved in dressed, almost rectangular megaliths of varying dimensions (from 0.9 to 1.5 m). Such a specific entrance functioned as a sort of small propugnaculum, which was most likely made in the younger phase of construction, as its blocks differ from the remaining unworked

defenzivne karakteristike strmog terena suhozid reduciranih dimenzija. Drugi, unutarnji bedem, najjači, na istočnom i zapadnom potezu dužine je 123 m, širine 2,20 m i sačuvane visine od 1,20 do 1,60 m. Treći, centralni obruč bedema ukupnog je perimetra 77 m i izdvaja dominantu od ostatka gradine. Dominanta je zauzimala centralno mjesto, a prema njoj su vodila tri paralelna hodnika ulaza usječena u bedeme na sjeveroistočnoj strani. Unutar razbacana kamenja fragmentarno su sačuvani dovratnici, rađeni od većeg lomljenog kamenja različitih dimenzija, između kojih prolazi ljevkast hodnik. Na sjeverozapadnoj strani drugog unutarnjeg obruča bedema sačuvan je monumentalni ulaz u obliku hodnika dužine 3,90 m, širine 2,30 i sačuvane visine 1,60 m. Dovratnici tog hodnika ulaza građeni su obrađenim, skoro četvrtastim megalitima različitih dimenzija (od 0,90 do 1,50 m). Takav specifičan ulaz imao je funkciju nekakva manjeg propugnakula, koji je najvjerojatnije rađen u mlađoj fazi gradine jer se njegovi blokovi razlikuju od ostalog neobrađenog i u nekim segmentima djelomice obrađenog kamenja u bedemu.

Struktura suhozida sastoji se od dva lica zida u prvome i tri u drugome obruču bedema, a cijela navedena konstrukcija za temelj koristi poravnat živi kamen.

Pokretni materijal prisutan je na površini uz drugi unutarnji bedem. Riječ je o ulomcima prapovijesne keramike, dok brojniju, rimsku keramiku (uglavnom ulomke tijela amfora) nalazimo na površini terase južno ispod dominante.

Što se tiče prostora uokolo gradine, istočno od gradine na istoj antiklinali zabilježili smo prvu uzvisinu Boraja, na kojoj se uz sam rub nalaze ostaci tumula kupolasta oblika. Druga dva tumula nalaze se ispod gradine južno, pri kraju padine.

2. KOSMAČ (KOTA 249)

Brijeg u obliku kose sjeverozapadno od Bljušćevica u blizini sela Rastovac.

Uništeni ostaci bedema gradine nalaze se na sjevernoj strani vrha. Iznad njih podignut je novovjeki suhozid. Istočna strana vrha završava gomilom, tj. ostacima tumula veličine 12 × 13 m. Južno ispod vrha terase stepenasto se spuštaju prema litici čiji su podzidi uništeni uslijed novovjekih poljoprivrednih intervencija. U jednom segmentu podzida druge terase južno ispod tumula sačuvan je podzid građen megalitima različitih dimenzija u tri reda, kojim je ispunjena depresija u litici.

Na površini terasa koje se kaskadno spuštaju južnom i zapadnom stranom ispod dominante uočili

and, in some segments, partially worked stones in the ramparts.

The structure of the dry-stone wall consists of two faces in the first, and three in the second encirclement of ramparts, and this entire structure rests on levelled bedrock as its foundation.

Movable materials are present on the surface next to the second internal rampart. These are fragments of prehistoric stone, while the more numerous Roman ceramics (generally amphorae fragments) can be found on the surface of the terrace south of the dominant structure.

As to the area around the hillfort, the first rise of Boraja was recorded east of the hillfort on the same anticline, on which the remains of a dome-shaped tumulus are located at the very edge. The other two tumuli are in below the hillfort to the south, toward the end of the slope.

2. KOSMAČ (POINT 249)

A spur-shaped hill north-west of Bljušćevica near the village of Rastovac.

The destroyed remains of the hillfort's rampart are on the north side of the peak. A dry-stone wall of more recent times was raised above them. The eastern face of the peak ends in a mound, i.e. the remains of a tumulus with dimensions of 12 × 13 m. Terraces descend stair-like southward below the peak toward a cliff, where the retaining walls were destroyed by more recent agricultural interventions. In one segment of the retaining walls of the second terrace south below the tumulus, a retaining wall made of megaliths of varying dimensions in three rows has been preserved; these fill in the depression in the cliff.

Many ceramic fragments were observed on the surface of the terrace which cascades down the southern and western side below the dominant structure. In addition to coarse, local pottery, fragments of Roman Lamboglia 2 amphorae, dolia and baskets generally predominate, and this ceramic material, although to a lesser extent, extend almost to the edge of the southern slope.

There are three ponds near Kosmač: Lozovac to the west, Dračevica to the south-west and Bljušćevica to the south-east. Four hillforts are nearby: Petnjik to the east, Gradina above Knjeginj Dub to the south, Pazdelj to the south-west, and Bačenjak to the west.

Two tumuli are located south of Kosmač at the Koleduša site, while the remains of a large tumulus are located south-east at a slightly elevated point.

smo mnogobrojne keramičke ulomke. Uz grubu, lokalnu keramiku uglavnom prevladavaju ulomci rimskih amfora tipa Lamboglia 2, *dolia* i košnica, a navedeni keramički materijal, iako u manjoj mjeri, rasprostire se skoro do kraja južne padine.

U blizini Kosmača nalaze se tri lokve: zapadno Lozovac, jugozapadno Dračevica i jugoistočno Bljušćevica. U blizini su četiri gradine: istočno Petnjik, južno Gradina iznad Knjeginj Duba, jugozapadno gradina Pazdelj, zapadno Bačenjak.

Južno od Kosmača na lokalitetu Koleduše nalaze se dva tumula te jugoistočno na manjoj uzvisini ostaci su većeg tumula.

Kosmač vizualno komunicira s ovim gradinama: istočno Petnjik, zapadno Bačenjak, južno Gradina iznad Knjeginj Duba, sjeverno Kurlje i Grad.

3. VELIKI RADULJ (KOTA 272)

Prva stožasta uzvisina južno od Gradine iznad Knjeginj Duba.

Gradina je branjena polukružnim suhozidnim bedemom dužine 93 m, koji polukružno zatvara istočnu, sjevernu i zapadnu stranu vrha, dok ju s južne strane štiti manja litica. Bedem je najjači na sjevernom potezu, širine cca 3,60 m, dok mu je zapadni potez zbog defenzivne karakteristike strmog terena reduciranih dimenzija.

Ispod vrha prostor se terasasto pruža prema litici i zaštićen je s istočne strane bokobranom dužine 14 m i širine 2,30 m, koji se pružao od istočnog poteza bedema do navedene litice. U tom ograđenom prostoru ispod vrha na površini nalazimo ulomke rimskih amfora.

Bedem se sastoji od više paralelnih zidova građenih od većeg neobrađenog kamenja, ali zbog novovjekih intervencija na njemu teško je uočiti koliko ih je bilo. Donekle možemo konstatirati da je bokobran dosta pažljivije rađen i sastoji se od tri paralelna zida pojačana poprečnim zidovima. Zidovi su rađeni većim djelomice obrađenim kamenom, gdješto megalitima, što upućuje na to da je bokobran nastao najvjerojatnije u antici.

Ulomke prapovijesne keramike nalazimo na vrhu uz sjeverni potez bedema.

Južno ispod gradine pri dnu padine nalaze se dva tumula, a južno od tumula tri su lokve, u narodu zvane Zgona. Zapadno od gradine na manjoj uzvisini Mali Radulj ostaci su skoro potpuno uništena tumula.

Gradina vizualno komunicira s ovim gradinama: sjeverno s gradinom Pazdelj i Gradinom iznad Knjeginj Duba, istočno s gradinom Klanci i južno Mirišćakom.

Kosmač is visually linked to these hillforts: Petnjik to the east, Bačenjak to the west, Gradina above Knjeginj Dub to the south, and Kurlje and Grad to the north.

3. VELIKI RADULJ (POINT 272)

The first conical ascent south of Gradina above Knjeginj Dub.

The hillfort is protected by a semi-circular dry-stone rampart that is 93 m long, which encloses the eastern, northern and western side of the peak in a semi-circle, while it is sheltered from the south by a small cliff. The rampart is strongest on the northern extension, with a width of ca 3.6 m, while on its western extension, its dimensions are smaller due to the defensive features of the steep terrain.

Below the peak, the area extends like a terrace toward the cliff, and is protected on the eastern side by a lateral rampart with a length of 14 m and a width of 2.3 m, which extended from the eastern extension of the rampart to the cliff. Fragments of Roman amphorae can be found in this fenced-off area below the peak.

The rampart consists of several parallel walls made of large undressed stones, but due to interventions in the early modern period, it is difficult to ascertain how many there were. To an extent, it is possible to see that the lateral rampart was crafted with particular care, and that it consists of three parallel walls reinforced by perpendicular walls. The walls are made of large partially dressed stones, and megaliths at some places, which indicates that the lateral rampart probably emerged in Antiquity.

Fragments of prehistoric pottery can be found at the peak next to the northern extension of the rampart.

Two tumuli are located below the hillfort southward toward the bottom of the slope, while three ponds lie south of the tumuli, known as the Zgona by local residents. The remains of an almost entirely destroyed tumulus are located west of the hillfort on a small rise called Mali Radulj.

The hillfort is visually linked to the following hillforts: Pazdelj and Gradina above Knjeginj Dub to the north, Klanci to the east and Mirišćak to the south.

4. SVETI JURAJ (POINT 122)

Located north above Svinac at the site of the former Church of St. George and its cemetery.

4. SV. JURAJ (KOTA 122)

Sjeverno iznad Svinca na mjestu današnje crkve Sv. Juraja i groblja uz nju nalazila se gradina.

Gradinu je uništilo novo groblje, sačuvani su, premda jako loše, ostaci suhozidnog lučnog bedema, sada u obliku osipine dužine 33 m i širine 2,20 m, koji se pružaju duž sjeveroistočne i istočne strane vrha brijega. Bedem je bio najjači na sjevernoj strani, o čemu svjedoči osipina širine cca 9 m. Na istočnom potezu bedema slabo se sačuvala struktura njegova suhozida, koji se sastojao od tri paralelna zida pojačana poprečnim. Zidovi su rađeni od većeg neobrađenog i djelomice obrađenog kamenja, gdješto megalita, dok je prostor među zidovima ispunjen manjim amorfnim kamenjem i lomljencem.

Južno ispod vrha spuštaju se terase koje završavaju liticom. Na njihovoj površini nalazimo ulomke rimskih amfora, najviše tipa Lamboglia 2.

Južno ispod gradine uz cestu Marina–Rogoznica nalazi se lokva Kačina.

Vizualno komunicira s gradinama: južno s Rebcem, jugoistočno Oriovišćakom, jugozapadno s gradinom Granjik (Mendušić), zapadno sa Stupinskom glavicom i sjeverno s Velikim Raduljem.

5. PIPOGANJ (KOTA 71)

Sjeverozapadno, cca 1 km zračne linije od luke u Marini, nalazi se brijeg Pipoganj, dominantan u odnosu na prirodnu komunikaciju iz unutrašnjosti kojom i današnja cesta od mjesta Gustirne vodi prema obali.

Suhozidni bedem gradine dužine 81 m lučno se pruža duž sjeverne i istočne strane ruba vrha brijega. Bedem je širine od 3,10 do 3,80 m, dok je njegov istočni potez nešto slabiji – cca 1,50 m, zbog defenzivne karakteristike strmog terena.

Južna strana gradine završava liticom, koja se prema zapadnoj strani pretvara u teško prohodne škrape ispod kojih su terase maslinika koje se pružaju prema dnu padine.

Prostor unutar glavnog vanjskog perimetra fortifikacije vidno je poravnat ljudskom rukom. Njegov kamen najvjerojatnije je korišten za izgradnju bedema.

Struktura bedema sastoji se od četiri paralelna zida na sjevernom i tri na istočnom potezu, koji su svakih nekoliko metara pojačani poprečnim zidovima. Zidovi su rađeni većim kamenjem i djelomice obrađenim megalitima, a prostor među njima ispunjen je manjim amorfnim kamenjem i lomljencem.

The hillfort was destroyed by the new cemetery, and the remains of a dry-stone arched rampart were preserved, albeit very poorly. It now has the form of an eroded stone wall with a length of 33 m and a width of 2.2 m, which extends all along the north-east and eastern side of the hill's peak. The rampart was strongest on the northern side, to which the roughly 9 m wide eroded stone wall testifies. Its dry-stone structure was poorly preserved on the eastern extension, which consisted of three parallel walls reinforced by perpendicular supporting walls. The walls were made of large undressed and partially dressed stone and some megaliths, while the space between the walls is filled with amorphous stones and broken stone debris.

Terraces descend south below the peak which terminate at a cliff. Fragments of Roman amphorae, mostly Lamboglia 2 type, can be found on their surface.

Kačina pond is located south below the hillfort along the Marina-Rogoznica road.

It is visually linked to the following hillforts: Rebac to the south, Oriovišćak to the south-east, Granjik (Mendušić) to the south-west, Stupinska glavica to the west and Veliki Radulj to the north.

5. PIPOGANJ (POINT 71)

The hill of Pripoganj is located approximately 1 km northwest in a straight line from the harbour in Marina, and it is dominant with reference to the natural links with the interior which also lead along the present-day road from Gustirne toward the coast.

The 81 m long dry-stone rampart extends in an arc along the northern and eastern edge of the top of the hill. The rampart is 3.1 to 3.8 m wide, while it is somewhat weaker on its eastern side – roughly 1.5 m wide, due to the defensive features of the steep terrain.

The southern side of the hillfort ends in a cliff, which becomes scarcely passable cracked limestone to the west, below which there are terraced olive groves that extend toward the bottom of the slope.

The space inside the main external perimeter of the fortification has been visibly levelled by human hands. The stone here was probably used to construct the ramparts.

The structure of the ramparts consists of four parallel walls on the northern extension and three on the eastern extension, which are reinforced with perpendicular walls every few meters. The walls were made of large stones and partially dressed mega-

Na površini gradine uz prapovijesnu keramiku i zemljani lijev uočavamo ulomke rimskih amfora, naročito uz istočni potez bedema.

Zapadno od gradine na proplanku u pravcu grote Sv. Filipa i Jakova sačuvani su ostaci dva tumula kupolasta oblika.

Vizualno komunicira s gradinama: južno Oriovišćakom i zapadno Rebcem.⁶

Slika 7. Pipoganj, sačuvani segment zida sjevernog poteza pretpovijesnog bedema (snimio A. Miletić, 2006).

Figure 7. Pipoganj, preserved segment of wall on northern stretch of prehistoric rampart (photograph: A. Miletić, 2006).

liths, while the space between them is filled with small amorphous stones and broken rocks.

On the surface of the hillfort, besides prehistoric pottery and earthen daub, fragments of Roman amphorae can be observed, particularly along the eastern extension of the ramparts.

The remains of two dome-shaped tumuli were preserved to the west of the hillfort on a glade in the direction of the grotto of Sts. Philip and Jacob.

It is visually linked to the following hillforts: Oriovišćak to the south and Rebac to the west.⁶

⁶ Na nesebičnoj pomoći zahvalio bih kolegi mr. sc. Miru Katiću.

⁶ I would like to thank my colleague Miro Katić for his generous assistance.

IZVORI / LITERARY SOURCES

- HN C. Plini Secundi, *Naturalis historiae*, libri XXXVII, ed. Carlos Mayhoff, Lipsiae, 1906.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Babić 1996 I. Babić: "Dva međašna natpisa namjesnika Publija Kornelija Dolabele iz trogirске Zagore", *Arheološki radovi i rasprave* 12, Zagreb, 1996, 57–70.
- Batović 2004 Š. Batović: *U osvjetlovanje II*, Zadar, 2004.
- Benac 1985 A. Benac: *Utvrđena ilirska naselja (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine djela 40, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4)*, Sarajevo, 1985.
- Benac 1986 A. Benac: "Utvrđena praistorijska naselja u zapadnom dijelu Jugoslavije", in *Obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije (Materijali XXII)*, Novi Sad, 1986, 22–36.
- Bojanovski 1974 I. Bojanovski: *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, djela 47, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2)*, Sarajevo, 1974.
- Brusić 2000 Z. Brusić: "Razvoj prapovijesnih obrambenih utvrđenja u Liburniji", *Histria antiqua* 6, Pula, 2000, 125–144.
- Catani 2008 E. Catani: "Arheološko-povijesne bilješke o Castellum Tariona u rimsko doba", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 101, Split, 2008, 75–86.
- Di Cocco & Viaggi 2003 I. Di Cocco & D. Viaggi: *Dalla scacchiera alla macchia. Il paesaggio agrario veliate tra centuriazione e incolto*, Bologna, 2003.
- Čače 1995–96 S. Čače: "Promunturium Diomedis (Plin. HN 3,141)", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 35(22), Zadar, 1995–96, 21–45.
- Čače 2003 S. Čače: "Ime Dalmacije u 2. i 1. stoljeću prije Krista", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 40(27), Zadar, 2003, 29–48.
- Faber 2000 A. Faber: "Gradnja protohistorijskih i ranoantičkih bedema u priobalju Ilirika", *Histria antiqua* 6, Pula, 2000, 145–171.
- Gabričević 1953 B. Gabričević: "Dvije ilirske općine s područja Vrlike", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 55, Split, 1953, 103–119.
- Garašanin 1967 M. Garašanin: "Moenia Aeacia", *Starinar* 17, Beograd, 1967, 27–35.
- Glavičić 1991–92 M. Glavičić: "Željeznodobna i antička naselja podno Velebita", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 31(18), Zadar, 1991–92 [1993], 97–119.
- Glogović 1995–96 D. Glogović: "Mačevi s jezičastim rukohvatom iz Dalmacije u svjetlu novih nalaza iz rijeke Cetine", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 28–29, 1995–96, 9–17.
- Glogović 2003 D. Glogović: *Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien) (Prähistorische Bronzefunde XIV/13)*, Stuttgart, 2003.
- Katić 1994 M. Katić: "Utvrda Drid", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34, Split, 1994, 5–19.
- Katičić 1995 R. Katičić: *Illyricum mythologicum*, Zagreb, 1995.
- Mambelli 2005 S. Mambelli: "Forme insediamentali tra Foglia e Aso dal Bronzo finale alla prima età del ferro", in *Atti della XXXVIII riunione scientifica, Preistoria e protostoria nelle Marche*, volume II, Firenze, 2005, 1001–1005.
- Marović 1981 I. Marović: "Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 75, Split, 1981, 7–59.

- Maršić 2003 D. Maršić: "Antička naselja Pituntium, Neraste i Oneum", *Histria antiqua* 11, Pula, 2003, 435–448.
- Mastrocinque 1996 A. Mastrocinque: "Greci e Illiri al tempo di Dionisio di Siracusa", in A. Aloni & L. De Finis (eds.), *Dall'Indo a Thule*, 1996, 353–363.
- Mayer 1957 A. Mayer: *Die Sprache der alten Illyrier I (Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung XV)*, Wien, 1957.
- Mendušić 1994 M. Mendušić: *Krčulj – ostava iz starijeg željeznog doba*, Šibenik, 1994.
- Mendušić 2000 M. Mendušić: "Pretpovijesni suhozidni obrambeni sustavi na šibenskom području", *Histria antiqua* 6, Pula, 2000, 195–211.
- Miletić 2007 A. Miletić: "Prilozi topografiji Hiličkog poluotoka: Bristivica kod Trogira", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 39/2, Zagreb, 2007, 62–69.
- Miletić 2008 A. Miletić: "Castellum Tariona", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 101, Split, 2008, 59–74.
- Nonnis 2001 D. Nonnis, "Appunti sulle anfore adriatiche d'età repubblicana: aree di produzione e di commercializzazione", in C. Zaccaria (ed.), *Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana (Antichità Alto Adriatiche 46)*, Trieste – Roma, 2001, 467–500.
- Rendić-Miočević 1989 D. Rendić-Miočević: *Iliri i antički svijet*, Split, 1989.
- Soricelli 2002 G. Soricelli: *Saltus*, Napoli, 2002.
- Stošić 1941 K. Stošić: *Sela šibenskog kotara*, Šibenik, 1941.
- Suić 1955 M. Suić: "Istočna jadranska obala u Pseudoskilakovom Periplusu", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 306, Zagreb, 1955, 121–187.
- Šuta & Bartulović 2007 I. Šuta & T. Bartulović: *Gradine Kaštela i okolice* (izložba fotografija / photograph exhibition), Kaštela, 2007.
- Vinski-Gasparini 1973 K. Vinski-Gasparini: *Kultura polja sa žarama*, Zadar, 1973.
- Zaninović 1995 J. Zaninović: "O problemu komunikacijske povezanosti Grebaštica u antici", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 17/1, Zagreb, 1995.
- Žeravica 1993 Z. Žeravica: *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina (Prähistorische Bronzefunde 18)*, Stuttgart, 1993.